

**KIRIMÇAKLARIN MENŞEİ VE BU KONUDAKİ ÇALIŞMALARIN
DEĞERLENDİRİLMESİ**
**ORIGIN OF KIRIMCHAKS AND TO CRITICISE OF STUDIES ON THIS
SUBJECT**

Erdoğan ALTINKAYNAK*

Özet

Kırımçaklar Kırım'da Museviliğe mensup yerli bir topluluktur. Ana dilleri Türkçe'dir. Yakın zamanlarda, İstanbul'dan giden bir hahamın çalışmaları sonucunda mezhep değiştirmişlerdir. Diğer bir heterodoks Musevi Karaylar ile yakın dönemde farklılaşmaya başlamışlardır. Kırımçaklar hakkında yapılan çalışmalarda genellikle politik davranılmıştır. Naziler tarafından toplu katliama uğramışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırımçak, Musevi, Hazar Kağanlığı, II. Ekaterina, soyadları, thun geleneği.

Abstract

The name of the Kırımchaks refers to the one of the group whose religion is Jewish religion. Their native language is Turkish and was diverted in to the Jewish religion by a Rabbi who sent from Istanbul. They have differed short time ago from the Jewish Karays. Those works dealt with the mentioned groups were all reflects the political approaches. They were all inhabitants of the Crimea, who were massacred by the Nazis.

Key Words: Crimea, Kırımchaks, Jews, Qasar Dynasty, II. Ecatharina, Surnames, The tradition of Thun.

Kırımçaklar, Ukrayna toprakları içinde kalan Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Bunlar, daha sonra Hazar İmparatorluğu'nu kuran Hunların, Hazar kolunun bakiyeleri olarak bilinmektedirler. SSCB'de 1989 yılında yapılan en son nüfus sayımına göre 1448 kişi idiler. Onlardan 604'ü Kırım yarımadasında yaşamaktaydı.

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fak. TDE. Bl. THB. Öğretim Üyesi.

Kırımçakların geçmişine ne kadar dikkat çekilse de, özellikle Türkiye’de günümüze kadar ulaşanların derinlemesine bir araştırılması yapılmamıştır.

Kırımçakların menşei problemi değişik kaynak veya anlayışlar tarafından farklı biçimlerde dile getirilmiş, çözüm olarak da farklı sonuçlar gösterilmiştir. Elbetteki bu farklı sonuçlar tamamıyla politik bakış açılarıyla ilgilidir. Etnografik literatürde Kırımçaklar hakkındaki bilinenler oldukça azdır ve bunlar da birbirlerine zıt görüşler içerir. Kırımçakların XIX ve XX. Asırlardaki tarihi problemleri 1991’de ele alınmış, XX. Asrın literatüründe onların tarihleri aydınlatılamamıştır.¹

Kırımçaklar arasında kendilerini Türk soylu olarak adlandıranların varlığı yanında Türk kültürlü, İsrail asıllı olarak görenler de vardır. Bu ikinci grup biraz da desteklenme gücü altında kendilerini tanımlar gibidir.

Bazı kaynaklar onların Filistin’den gelen Yahudiler olduğunu iddia etse de bu görüş ilmi gerçeklerden uzak olarak addedilmektedir.

Büyük Sovyet Ansiklopedisi onların kökeni olarak iki kaynak göstermektedir: Türk ve Ceneviz. Resmi politika gereği olacak ki bu kaynakta Kırımçaklar Türk Dilli Ceneviz asıllı Yahudiler olarak lanse edilmektedirler. Hatta ilave olarak onların artık Rus dilli olduğu da vurgulanmaktadır.²

Onların Kırım’a geliş ve orada ortaya çıkışlarını, 1492’de Portekiz ve İspanya’dan kovulan Yahudiler olarak kabul eden görüşten başka bir görüşe göre Kırımçaklar VI-VIII asırlarda oluşan Kırım’ın en eski ahalisidir. Bir başka görüşe göre ise Kırımçaklar Musevi dinli Türkler olup Hazarlar daha Hunlular ile birlikte iken mevcuttular ve bugün de Hazarların bakiyeleri olarak devam etmektedirler.³

Kırımçakları Portekiz ve İspanya’dan kovulan Yahudilere bağlayan görüş, Kırımçak soyadlarından hareket ederek bu sonuca ulaşmaktadır. Bütün soyadlar içinde bir iki soyadını esas alarak sonuca ilişkin yorum yapmak, hem de kahhar çoğunluğu yok sayarak tez ileri sürmek doğru olmasa gerek. Kırımçak soyadlarının ekserisi Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimelerden oluşur. Kırımçakların sadece soyadları değil, dil ve düşünce biçimleri ile davranış şekilleri de diğer Türk halklarıyla benzerdir.

Kırım’da, Yarımada Hazarların gelişi ve onlardan bir kısmının VIII. - X. asırlar arasında Museviliği kabul etmesi etnik bir boy olarak Kırımçak tarihinin başlangıcı sayılmalıdır.

Böylesine genel bir girişle yazımızın seyrini belirledikten sonra Kırımçaklar üzerine yapılan çalışmalara geçebiliriz.

Kırımçakların Menşei Konusunda Yapılan Çalışmalar

Günümüzde Kırımçaklar; Akmeşcit (Simferopol), Akyar (Sivastopol), Kerç ve Kefe (Feodosya)’da yaşarlar. Kırımçak halkı Rusya imparatorluğu dönemi resmi

¹. B. M. Açkinazi, İmene Kırımçakov, Tezisi Dokladov Nauçnoy Konferans, **Problemi İstarii Kırımı**, Simferopol 1991, 30-34

². *Başaya Sovetskaya Ansiklopediya* (Bundan sonra BSA olarak gösterilecektir), XIII, Moskova 1973. (BSA)

³. **BSA.**, XIII, Moskova 1973.

evraklarında ilk defa XIX. asrın ikinci yarısında anılmaya başlanmış olup⁴ 1783'de Kırım, Rusya İmparatorluğu'na bağlandığı zaman, bu halk daha çok Karasubazar'da meskündü. O zamanki nüfus sayımına göre onlar 800 kişi idiler.⁵

II. Aleksandr'ın ilk tahta çıktığı dönemler liberal bir anlayış hüküm sürmekteydi. Bu sayede 1804'te Yahudilerin aydınlanması hareketi başlatılmıştı.⁶ Rusya'nın güney tarafında yaşayan Yahudi aydın sınıfının Kırımdaki Ortodoks Musevilere ve Yahudilere ilgi duymaması imkânsızdı. 1860'da Odessa'da Rassvet dergisi çıkmaya başlar. Bu, ilk Rus Yahudileri yayın organıydı.⁷ Daha sonraki zamanlarda Rusların Yahudilere iltiması ile diğer gazete ve dergiler yayınlanmaya başlar.⁸ Bu yayınların sayfaları arasında sadece muhabirler değil, hukukçu ve politikacılar da kendi makalelerini yayınlıyorlardı. Bu makalelerde mesele ve amaçlar Yahudilerin Rusya'daki sosyal ve hukuki problemlerini çözme amacı güdüyordu. Rusya İmparatorluk hukukunda (XVIII – XIX. Asır) Yahudilere karşı bir baskı söz konusuydu.⁹ Dolayısıyla Rusya İmparatorluk topraklarında antik zamanlardan beri yaşayan Yahudilerin tarihlerinin araştırılması problemi de ortaya çıkmıştı.

1853 – 1891 yılları arası 'Rusya Yahudilerini Aydınlatma Cemaati' kurulmuştu.¹⁰ Bu cemiyet, Yahudi ve Rusya'da Musevi cemaatleri hakkında tarihi bilgiler topluyordu. Bu cemiyetin içerisinde tarih ve etnografya birimi kuruldu. Bu birim, Musevilik araştırmaları yaptı ve elde edilen bilgi ve bulguları yayınlamaya başladı.¹¹ 1908'de 'Yevreiskoye İstoriko Etnografiçeskoye Obşestvo (:Yahudi Tarihi ve Etnografya Vakfı)' adıyla bir başka cemiyet kuruldu. Bu cemiyet, komisyondan arşiv ve matbaasını devraldı.¹² 1909'da 'Yevreiskaya Starina' adıyla bir dergi yayınlanır.¹³ Bu dergide Musevi etnografyası ve tarihiyle ilgili makaleler yayınlanmaya başlandı. Bu dönem araştırmaları düzensiz çalışmalar olarak başlamış; bilimsel makalelere, ilmi yayınlara kadar yükselmiştir. Sovyetler dönemine kadar yayınlanan biyografik eserler bu yayınlar içinde çok yer tutar. İlk önce 'Sistematıçeskiy Ukazatel Literature a Yevriyah Na Ruskom Yazıke Sovremenniy Vedenniya Grajdanskogo Şrifta, 1708 do dekabr 1889., 1893' (:1708'den 1889 Aralığına Kadar Rus Medeni Alfabetesini Kullanan Yahudilerin Sistematik Fihristi. 1893) ve A. İ. Markeviç'in fihrist kitabı ve başka biyografik kaynaklar yayınlanmıştı.

P. M. Lakub, 1860'da ilk defa Kırımçakların etnografik bilgilerini yayınlamıştı. Kırımçaklar Talmudu bilmiyorlardı ve dini hayatlarında onu hiç kullanmıyorlardı.¹⁴ Hayat tarzları, gelenek ve göreneklere Yahudi geleneklerinden ziyade Tatarlarınkine benziyordu.¹⁵

Kırım'da Karayların, XIX. Asır ortalarında diğer Musevi gruplarından ayrılmalari, XVIII. Asır sonlarında Ruslarla aynı haklara sahip olmaları, Kırımçakların çarlık politikası

⁴ . Polniy Svod Zakonov Rossiskoy İmperii, 1861, No: 34818

⁵ . M. S. Kupovetskiy, Dinamika Çislenosti i Rasseleniya Karaimov i Kırımçakov Za Posledniye 200 Let, **Ceografiya i Kulturov Etnografiçeskiy Grup Tatar v SSSR**, Moskova 1983, 82.

⁶ . Yevriiskiy Ensiklopedia, XIII. 45-48.; 59 – 61.

⁷ . Yevriiskiy Ensiklopedia, 289 – 290.

⁸ . Yevriiskiy Ensiklopedia, 288.

⁹ . M. İ. Miş, **Rukovodstvo k Ruskim Zakonom o Yevreyah**, Sanpetersburg 1892, 571.

¹⁰ . Yevriiskiy Ensiklopedia, XIII., 59 – 61.

¹¹ . Regesti N Nadpisi, **Svod Materialov Dilya İstorii Yevreyev v Rossii**, I, Sanpetersburg 1899, 540 ; III, 1913, 369.

¹² . Yevriiskiy Ensiklopedia, VII. 449 – 450.

¹³ . Yevriiskiy Ensiklopedia, VII, 441.

¹⁴ . Petr Moseyeviç Lakub, Kırımçaki, **Rassvet Organ Ruskiy Yevreyev**, 1860, 7

¹⁵ . Lakub, **Rassvet Organ** 1860 ; Lakub, Yevrey-Kırımçaki Etnografiçeskiy Oçerk, **Knijkiy Jurnal**, Vashod 1891, 2

baskılarına maruz kalmaları, bu döneme rastlar. 1860'da yapılan ilk yayından, Rusya hâkimiyetine kadar Kırımçaklarla ilgili olarak sadece Musevi tarihçiler araştırma yapmış, Yahudi cemaati yayın organları da bütün hızıyla bu halkı aydınlatmaya çalışmışlardır.

15 Temmuz 1860'da *Rassvet* adlı dergide, 'İz Simferopola' A. Samoilzon'un makalesi yayınlanır.¹⁶ İlk defa bu makalede Kırımçaklar hakkında bilgi verilmiştir. A. Samoilzon'a göre Kırımçaklar, Kırım topraklarına M.S. ilk asırlarda gelir ve yerleşim merkezi olarak da Karasubazar'ı seçerler.¹⁷ Kırımçak olarak adlandırılan Kırım'da ilk Musevi halk hakkında daha fazla bilgi edinmek için *Rassvet* dergisi P. M. Lakub'a bir yazı hazırlaması görevini verir.¹⁸ Lakub'un Kırımçaklar hakkında iki makalesi vardır. Birincisi 1860'da¹⁹ diğeri 1866'da²⁰ yayımlanmıştır. Ayrıca 1891 yılında onun bir de etnografi denemesi yayımlanmıştır. İlk ve son makalesi arasında 30 yıl vardır. Son makalesinde, 1860'daki edindiği bilgilere bazı tarihi bilgileri ve kendi düşüncelerini eklemiştir. Kendi ifadesine göre Lakub 1860'da sadece 1 yıl Kırım'da kalmış,²¹ araştırmalarından başka, Kırımçaklar üzerine diğer çalışanların bilgilerinden de faydalanmıştır.²²

Lakub tarafından Kırımçaklar hakkında verilen malzemeler, günümüzde bile, XIX. Asırda Kırımçakların hayat tarzları ve kültür hazineleri hakkında önemli bilgi veren kaynak olarak görülebilir.²³ O, bütün makalelerinde, 'Kırımçaklar ve biz Yahudiler' der. Karayları Kırımçaklarla mukayese ederken, 'Onların dili bir, hayat tarzı, giyim tarzı, adetler ve gelenekleri Tatarlarınki ile eşittir.' demektedir.²⁴ Ortada bir tezat vardır. Yazar, daha çok din meselesine önem verir. Ona göre Kırımçaklar ile Yahudilerin tek ortak noktası dinleridir.²⁵ Lakub, bize 'Onlar eski İncil dilini bilmiyorlar, Karaylar gibi Talmuttan uzaklar ve onu anlamıyorlar' demektedir.²⁶ Fakat yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi Kırımçaklardan bu bilgileri almak neredeyse imkânsızdır. Çünkü Kırımçaklar kendi hayatlarının deşifre edilmesinden oldukça kaçınırlar.²⁷ Lakub'un makalelerinde Kırımçakların hayat tarzı da oldukça az yer tutar. Buna rağmen, etnografik malzemeleri, düğün törenleri, dansları, halk tebabeti, sihir ve büyü ile ilgili materyaller oldukça fazladır.

Lakub ayrıca, Kırımçakların eğitim meselesine değinerek Yahudilerin aydınlatılması projesinin²⁸ onlara ulaşmadığından da bahseder.

Lakub 1860'da efsanelerinden hareketle Kırımçakların Kırım'a gelişlerini ve geliş sebeplerini birkaç teoriyle ortaya kor. Onlardan birisi, MS. VI. asırda Kiev'den geldikleri tezidir. Buna delil olarak, Karasubazar'da korunan ve güya Kiev'de yazılan, VI. Asra ait

¹⁶ . A. Samuilzon, İz Simferopolya, **Rassvet, Organ Ruskij Yevreyev**, VIII, 1860 121.

¹⁷ . Samuilzon, İz Simferopolya, 121

¹⁸ . Lakub, Kırımçaki.

¹⁹ . Lakub, Kırımçaki, 202-204

²⁰ . Lakub, Vinutrenniy i Obşestvenniy Bit Kırımçakov, **Golos** 42, 11 Fevral 1866

²¹ . P. M. Lakub, Yevrey-Kırımçaki 13-14.

²² . Lakub, **Golos** 42.

²³ . Lakub, Kırımçaki, 203; **Golos** 42.

²⁴ . Lakub, Yevrey-Kırımçaki I

²⁵ . Lakub, Yevrey-Kırımçaki 17.

²⁶ . Lakub, Yevrey-Kırımçaki, I

²⁷ . Lakub, Yevrey-Kırımçaki 11

²⁸ . 1853 – 1891 yılları arası 'Rusya Yahudilerini Aydınlatma Cemaati' kurulmuştu. Bu cemiyet Yahudi ve Rusya'da Yahudi cemaatleri hakkında tarihi bilgiler topluyordu. Bu cemiyetin içerisinde tarih ve etnografya cemiyeti kurulup, Yahudilik araştırmaları yapıp, elde edilen bilgi ve bulguları yayınlamaya başladı. (**Yevriiskiy Ensiklopedia**, XIII., 59 – 61. ; Regesti N Nadpisi, **Svod Materialov Dilya İstorii Yevreyev v Rossii**, I, Sanpetersburg 1899, 540 ; III, 1913, 369)

dua kitabıdır. Daha sonra bu ilk gelenlere Polonya ve Kafkasya'dan gelen Yahudiler de katılmıştır. 1866'daki yazısında bu teze yeni bir ek yapılmıştır. Bu eklemeye kendisi de inanmasa da 'Kırımçaklar buraya, İsrail Devleti yıkıldıktan sonra yerleşmişlerdir.' demektedir. Ona göre Kırımçaklar, Tatarların yaptıkları baskınlar neticesinde alınan Yahudi esirlerdir. 1891'deki makalede ise Lakub bu üç görüşü birleştirir: Kudüs'teki kilise yıkıldıktan sonra Yahudiler, küçük küçük cemaatler halinde Kırım'ın antik şehirlerine gelirler. Daha sonra, Yahudi askeri esirler ile Hazarlar'dan, Kiev Ruslarından ve Bizans'tan kaçanlar, buraya gelip eski gelenlerle kaynaşırlar.

XIX. Asırda, Lakub'un çalışmalarını sadece A. Y. Garkavi fark eder ve destekler.²⁹ Ancak Lakub'un makalesindeki iki nokta bu bilim adamını kızdırır. Bunlardan birincisi Kırımçakların MS. İlk asırlarda Kırım'da yerleşmeleri meselesi; ikincisi ise yakın akraba evliliğidir. Kırımçaklar, Karayların aksine yakın akraba ile evlenebilirler.

Birinci mesele için Garkavi, Novorosisk ve havalisi tarihini bilen birisidir ve bu düşünce olağan bir durumdur. İkinci meselede ise Lakub'un Talmut'u bilmemesine yorar. Çünkü akraba evliliklerini Tanrı da yüceltmıştır.³⁰ Lakub, Kırımçakları Yahudilerden ayı tutmakta; Garkavi ise buna karşı çıkmaktadır. Çünkü ortada bir de Karaylar meselesi vardı. 1876'da Firkoviç'in bulduklarıyla ilgili olarak da 'Kırım'da bulunan Karayların anıt meselesi, sadece devleti değil bilimi de aldatmaktadır.' diye, mezar taşları üzerinde sahtekârlık yapıldığını ileri sürer. Halbuki bu durum o zaman bilim âlemini bir hayli meşgul etmiş ve Firkoviç'in doğruluğu kesin delilleriyle ispat edilmişti.³¹

1867'de Tavriya Vilayet İstatistik Komitesi ile Simferopol'de, 'Pametrnaya Kniga Tavriçeskoy Gubernii' (:Tavriya Vilayetinin Hatıra Kitabı) yayınlanır.³² Bu kitapta Kırımçaklara ait bilgi de vardır. Kitabın yazarları Kırımçakları XVI. asırda Türkiye'den gelerek buraya yerleşmiş İstanbul Yahudileri olarak sayıyorlardı. Bu yanlış bilgi Yahudi görüşünü benimseyen kişiler tarafından yinelenerek kullanılmıştır.

1869'da Rus Yahudilerinin yayın organı olan 'Deyn' gazetesinde Şmakov, Karasubazar Musevileri hakkında bilgi vermektedir.³³ Ona göre, 'Pametrnaya Kniga' yazarları gibi Kırımçaklar XV. asırda Kırım'ın Türkler tarafından işgal edildikten sonra Kırım'a gelen İstanbul Yahudileridir. Bu makalede Kırımçakların kadın ve erkek kostümleri, ticaret, sanat ve cemaat işleri vs. de yazılmıştır.³⁴

XIX. asrın sonlarına doğru Yahudiler medeni haklarına kavuşmak için mücadele etmeye başlarlar. Sebeplerden birisi ise Karayların Rus Yahudiliğinden ayrılmaları ve Karay asıllı bilim adamı A. S. Firkoviç'in faaliyetleridir. Bu faaliyetler neticesinde Karaylar Yahudilerden farklı olarak bir takım haklar kazanmışlardı. Rus Yahudileri de bunu kendilerine örnek aldılar. Firkoviç tarafından Kırım Musevilerine ait eski elyazmaları bulunmuş ve bunlarla büyük bir koleksiyon hazırlanmıştı.³⁵ Bu koleksiyon Karasubazar, Eski Kırım ve Kefe'deki eski ibadet merkezlerinden oluşmaktaydı.³⁶

²⁹ . A. Ya. Garkavi, İşşo o Kırımçakah, **Golos**, No: 85, 1866

³⁰ . Garkavi, **Golos**, No: 85.

³¹ . Altınkaynak, **Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karayları**, Hearlem 2006, 20-28.

³² . **Pametrnaya Kniga Tavriçeskoy Gubernii**, Simferopol 1867, 202

³³ . İ. Şmakov, Obşına Turetskiy Yevreyey v Krimu, **Deyn**, No:14, Odessa 1869, 212.

³⁴ . Şmakov, **Deyn**, 212.

³⁵ . Danyil Aleksandroviç Hvalson, **Vosemnadsat Yevreyskih Nadgrobnih Nadpisey iz Krıma**, Sanpetersburg 1866, 188. (Bu koleksiyon şimdilerde bir sır gibi saklanmakta, korunmaktadır. O koleksiyonun bir parçası

1866'da muhtevası sansasyon yaratan St. Petersburg Üniversitesi, İmparatorluk Bilim Akademisi üyesi; Yahudi, Suriye ve Kaldi dili profesörü D. A. Hvolson'un eseri yayımlanır.³⁷ Bu kitapta A. S. Firkoviç tarafından bulunan Karay tarihi kaynakları da anlatılmaktadır. Ona göre epigrafik yazılarda, Kırım'daki ravinistlere ait olan yazılar da vardı. Ortaçağ zamanında dini nitelikli ve normal yazıların kenarlarına, bazen başlarına veya sonlarına tarih koyma âdeti de vardı. Kırımçaklar, X. asırda Kefe'den göç ederek ayrılan Karaylardan 200 ailenin ahfadıydı.³⁸

Araştırmacının düşüncesine göre Karasubazar sinegogundan alınan epigrafik kitaplar Kırım Museviliğinin karanlık noktalarını aydınlatmaktadır.³⁹ Firkoviç, Hvolson'a 846 yılında Karasubazar'da bulunan Peygamberler tarihi adlı kitabın kopyasını verir ve bunun Hazarlara ait olduğunu söyler.⁴⁰ Kırımçak aydını Davit Lehno tarafından yazılan Kırımçak Dua kitabının önsözünü Hvolson tenkit eder.⁴¹ Lehnon'un bilgilerini tahlil eden Hvolson, Kırımçakların değişik etnik grupların birleşmesinden oluştuğu sonucuna ulaşır.⁴² D.A. Hvolson'un çalışması, basında, Firkoviç'e karşı hücum başlatır. Firkoviç'i Kırım'ın Eski Yahudi mezarlığındaki (Balta-Tiymez), yazıların tarihlerini değiştirmekle ve sahtekârlıkla suçlamıştı. Bu meseleyi ayrıntılı bir şekilde A. Y. Garkavi'de bulmak mümkündür.⁴³ Bu zamandan itibaren sadece mezar yazılarının değil el yazmalarının da sahteliği veya onların Kırımçaklara mı yoksa Karaylara mı ait olduğu şüphesi uyanmıştır. Ancak bu teoriler veya suçlamalar Firkoviç'in ölümünden sonra ortaya atılmıştır.

1869'da Rus Arkeoloji Derneği'nin Doğu Bölümü çalışmalarında A. S. Firkoviç'in koleksiyonundan alınan el yazmalarının bazı kısımları yayınlanmıştı.⁴⁴ Burada yazılan kitapların birisinin Kırımlı ravinistlere ait olduğu ortaya çıkmıştır. 1870 Şubat ayında 'Deyn' gazetesinde, koleksiyon hakkında çıkan bir yazıda Dinker,⁴⁵ Firkoviç'in Karasubazar ve Kefe Kırımçaklarından bu el yazmalarının nasıl alındığını ve mahkeme tarafından onların geri iade edilmesi gerektiğini yazar. Bu yazar Firkoviç'in bir arkadaşını tanıyormuş. Güya bu arkadaşı Dinker'e, Firkoviç'in kendi eliyle sayfa kenarlarına not düştüğünü anlatmış. Herhalde bu kişi Efraim Deynard'tır.⁴⁶ O uzun zaman Firkoviç'in evinde yaşamıştı ve 1875'de Varşova'da da onun biyografisini yayınlamıştı.⁴⁷

P. Dinker'in yazısında Kırımçakların eski kutsal kitabı olan 'Kodeks Balış i Malih Prorokov IX. Veka' (IX. Asır Küçük ve Büyük Peygamberlerin Sözlüğü)'yü güya Firkoviç'ten saklamıştı ve bu eseri de A. Hvolson tezine dayanak olarak sunuyordu.⁴⁸

olan Balta-Tiymez mezar taşları ile ilgili bulguları anlatan çalışmanın bir kopyası elimizdedir. Ne yazık ki bu çalışma İbrani diliyle yazılmıştır.)

³⁶ . Altinkaynak, a.g.e., 20-28.

³⁷ . Hvalson, *Vosemnadsat* 1866

³⁸ . Hvalson, *Vosemnadsat*, 51.

³⁹ . Hvalson, *Vosemnadsat*, 65, 92.

⁴⁰ . Hvalson, *Vosemnadsat*, 92

⁴¹ . Hvalson, *Vosemnadsat*, 158

⁴² . Hvalson, *Vosemnadsat*, 158, 162

⁴³ . A. Ya. Garkavi, *Po Vaprosu o İydeyski Drevnostyah, Naydennih Firkoviçem v Krimu*, 1877, 98-99

⁴⁴ . İ. Gurland, *Kratkoye Opisanie Matematičeskih, Astronomičeskih i Astroloģičeskih Yevreyskih Rukopisey iz Koleksiy Firkoviçey Hranyaşeyasya v İmparatorskoy Lubliçnoy Biblioteke v Sanpetersburge, Trudi Vostoçnogo Otdeleniya İmparatorskogo Russkogo Arheoloģičeskogo Obşestva*, XIV, Sanpetersburg 1869, 187-188

⁴⁵ . P. Dinker, *Neskolka Slov o Kolleksiy Drevnih Rukopisey G.G. Firkoviçey*, *Deyn* No: 8, 1870

⁴⁶ . Aşkinazi, *Kırımçaki*, 36.

⁴⁷ . E. Deynard, *Toledot Abenreşev*, Varşova 1875.

⁴⁸ . Hvalson, *Vosemnadsat*, 92-93.

Yazara göre Kırımçaklara, bu el yazması için 1500 gümüş ruble verilmişti. Kırımçakların böyle bir eseri Hvolson'a satacaklarına pek ihtimal vermiyoruz. Çünkü bir başka araştırmacı Dinker, 'Bu el yazmasına sahip olmak, hiç olmazsa kopyasına sahip olmak arkeologlarımız için çok önemlidir.' der.⁴⁹

1874'te Vilno'da, A. S. Firkoviç'in 'Avni Zikkaron' kitabı yayınlanır. Bu kitapta o, kendi çalışmalarını anlatmıştır. İbrani dilinde yazıldığı için maalesef bu kitaptaki bilgiler çoğu okura ulaşamamış, ancak kitaptan alıntılar *Karaimskaya Jisn*'de ve başka yerlerde yayınlanmıştı.⁵⁰ Günümüze kadar bu kitabın ve başka eserlerinin tam tercümesi yapılmamıştır. Elimizde fotokopisi bulunan bu eserin eğer tercümesi olsaydı Kırım Karaylarının bu aydınının, Karayların menşei hakkında ortaya atılan düşüncelerini bilir ve Kırımçakların tarihini de bazı noktalarını aydınlatabilirdik. Çünkü o, Kırımçakları, Karay cemaatinden ayrılan ve Talmudizmi kabul edenler olarak tanımlıyordu.⁵¹

1891'de 'İzvestiya Tavriçeskoye Arhivnoy Uçonnoy Kamissii' (Tavriya Arşiv Bilim Komisyonu'nun Haberleri) sayfalarında 1839 yılına ait 547 numarada kayıtlı belgeye bakarak Firkoviç'in neden böyle davrandığı anlaşılabilir. Burada Firkoviç, Tavriya Valisi M. M. Muromtsev'e yazdığı 2 Kasım 1839 tarihli raporda, kendisinin bazı belgeler bulunduğunu ve Kırımçakların bu kitabı kendisine vermek istemediğini yazar.⁵² Bu raporda Kırımçak Sinegoklarında bulunan bazı kitaplardan tercümelemeler vardır. Birisinde ise Solhat Sinegoku 'Hazar' sinegoku olarak yazılmıştı.⁵³ Tercümelerin doğruluğu, resmi bir rapor halinde vilayet arşivinde vardır.⁵⁴ Firkoviç bu el yazmalarının varlığını da saklamamıştır.

1870'li yıllarda Kırım rehber kitaplarında ilk defa Kırımçaklar hakkında bilgiler çıkmaya başlar. Mariya Sosnogorova'nın Odessa'da yayınlanan 1871 tarihli kılavuzunda Kırımçaklar hakkında bilgiler ve verdiği delillere göre İ. Şmakova'nın makalesinden alıntılar görülmektedir.⁵⁵ Üç sene sonra, A. K. Zavatskoy – Krasnapolski'nin Kırım adlı broşüründeki bilgiler de Sosnogorova'dan alınmıştır.⁵⁶

1874'te 'Polniy Hronologiçeskiy Zbornik Zakonov i Palajeni Kasayüşihsa Yevreyev Ot 1649 – 1873' (1649 – 1873 Tarihleri Arası Yahudi Kanun ve Nizamları Tam Kronolojisi) yayınlanır. Orada 842 numara altında 18 Ağustos 1859 tarihli, çiftçi Yahudilerin Rogalitskova kolonisinde, Karasubazar'da küçük burjuva yaratılması ve onlara avantajlar sağlanması hususunda bir doküman vardır.⁵⁷ Yukarıda söylediğimiz bu köyün farklı ad altında Lakub'da da bulunduğunu görüyoruz. Bu kanunları bakanlar kurulu tasdik etmişti. Burada bu mesele, kolonistlere toprak verilmemesinden dolayı onları küçük burjuva haline getiriyor ve onları Yahudi Kırımçak cemaatine bağlıyorlardı. Bu doküman "Kırımçak" adının geçtiği ilk dokümandır.

⁴⁹ . Dinker, Neskolka 1870

⁵⁰ . Putiviy Zametski 1911

⁵¹ . Deynard, Toledot 1875.

⁵² . A. H. Steven, Dela Arhiva Tavriçeskogo Gubernskogo Pravleniya Otnosyaşiesya do Roziskaniya, Apisaniya i Sahrananiya Pamyatnikov Starim v Predelah Tavriçeskoy Gubernii, *İzvestiya Tavriçeskoy Uçonnoy Arhivnoy Komissii*, no: XIV, 1891, 7

⁵³ . Steven, Dela Arhiva, 87

⁵⁴ . Açkinazi, *Kırımçaki*, 13.

⁵⁵ . M. Sosnogorova, *Putevoditel po Krimu Dla Puteşestvennikov*, Odessa 1871, 285

⁵⁶ . A. K. Zavadskiy-Krasnapolskiy, *Kırım*, Sanpetersburg 1874, 34

⁵⁷ . V. O. Levanda, Polnimi Hronopoliçeskiy Sbornik Zakanov i Polejeniy, *Kasayüşihsa Yevreyev ot 1649-1873 G.G.*, Sanpetersburg 1874, 920

1870'de A. S. Firkoviç'in hayatını anlatan E. Deynard'ın kitabı çıkar.⁵⁸ Burada Karasubazar ve Kefe'de Kırımçak sinegoklardan el yazmaların nasıl alındığı da yazılıdır.⁵⁹

1876'da A. A. Kunik'in Firkoviç'in Karay Tarihini Anlatmasının Analizi adlı makalesini yayımlar.⁶⁰ Ona göre Firkoviç Karay tarihini daha eski yapmak için el yazmalarına eklemeler yapmış ve mezar taşlarının yazılarını değiştirmiştir. Kunik, Karayların ve Kırımçakların antropolojik tahlil ve araştırma sonuçlarına ulaşmıştır.⁶¹

Aynı sene içerisinde Garkavi'nin monografisi basılır. Bu çalışmada Firkoviç'in elinden geçen ve daha önce Hvolson tarafından basılan Kırımçak eski anıtları hakkındaki kaynaklara yer verilmiştir.⁶² Fakat yazar kendi eserinin ilk sayfalarından itibaren Kırımdaki bu eski anıtları daha incelenmeden önce: Kırım'da Tatarlardan önceki dönem anıtları, Hazarlar dönemi anıtları ve Tatarlar dönemi anıtları diye ayırmıştır. Bunların Karayların Kırım'a erken dönemde geldiğini kanıtlamaya yönelik sahte belgeler olduğu kanaatindedir.⁶³ Eserlerinde Kırımçakların oluşumunda kendi şahsi düşüncelerini de belirtmiştir. Ona göre Kırım Yahudi ravinistlerinin bir kısmı Tatarlarla ve bir kısmı da İran ve Kafkasya'dan gelerek buraya yerleşen ve burada kalan Helen Yahudileriyle karışan cemaattir. 1874'de Garkavi, özellikle Firkoviç'in faaliyetlerini daha ayrıntılı bir şekilde öğrenmek için Karasubazar'a gider. Garkavi Avne Zikaron'dan bir kısmını tercüme eder. Yazarın burada vermiş olduğu bilgiler, Firkoviç'in sinegoktaki bir din adamı vasıtasıyla bu kitabı ele geçişi hakkında bilgi de vardır.⁶⁴ Garkavi'nin eserinde Kırımçak kronolojisi, Kırımçak dua kitabının önsözünü yazan D. Lehno'nun yazısının tercümesi de vardır. XVIII. asırda Kırımçakların menşei anlatan bu tercüme, en iyi çalışma olarak sayılmaktadır.⁶⁵ Ancak şartlı ve önyargılı olduğu kesindir.

İleriki çalışmalarında Garkavi Lehno'nun çalışmalarına başvurur. 1881'de Lehno'nun '*Devar Sefasaim*'inden faydalanarak bir makale yayımlar. Bu kronik'de Kırım Hanlığı'nın 1681- 1731 yılları arası tarihi anlatılmaktadır. Burada Garkavi'ye göre Lehno kendi dindaşları hakkında pek bilgi aktarmaz.⁶⁶ Lehno'nun çalışmasının bir kısmında, Karasubazar'da XVII. asrın sonunda Kırımçak ve Hıristiyan Kiliselerinin Tatarlar tarafından yıkılmaları tehdidi yer almıştır. Fakat Tatarlar Kırımçaklara birkaç şart ileri sürmüştür; Kırımçaklar bunları kabul ettiğinden ibadethaneleri kurtulmuş ve fakat Hıristiyan kiliseleri ise yıkılmıştır.⁶⁷ Garkavi için bütün Kırımçaklar Yahudi'dir. Makalesine bu tezi esas alarak bir sonuca ulaşması o zaman Rusya Yahudilerinin genel düşüncesini yansıtır. Tarihçi Garkavi, gazeteci Garkavi olarak hüküm vermektedir. Bu hüküm: '*Güney Rusya'nın Tavriya vilayetinin 200 sene öncesinde Kırımçaklar ve Hıristiyanların serbest dua etmeleri ve bağımsız kiliselerinin olması Tatar Hanlarına bağlıydı. Rus Yahudileri için topraklarımızın bazı yerlerinde dua evleri kurmamıza engel oluyorlar. Umarız ki Tatarların*

⁵⁸ . Biz burada, D. M. Gümüş'ün eski İbrani dilinde el yazma tercümesini kullandık. Bu el yazma B. M. Açkinazi'nin özel arşivinde bulunmaktadır..

⁵⁹ . Deynard'da bu önsöz Kırımçakçadan eski İbrani diline çevrilmiş olarak vardır.

⁶⁰ . A. A. Kunik, Tohtamış i Firkoviç, **Prilojenije k 27 Tomu Zapisk Imperatorskoy Akademii Nauk**, Sanpetersburg 1876, 1-64.

⁶¹ . Kunik, Tohtamış i Firkoviç, 60.

⁶² . Hvalson, **Vosemnadsat** 1866

⁶³ A. Ya. Garkavi, **Skazaniye Yevreiskih Pisateley o Hazarah i Hazarskom Tsartsve**, Sanpetersburg 1874, III.

⁶⁴ . Garkavi, **Skazaniye Yevreiskih**, 86

⁶⁵ . S. Ya. Borovoy, Devid Lehno i Ego İstoriya Krimskogo Hanstva, **İstoriçeskiye Zapiski**, no:10, 1941, 298

⁶⁶ . A. Ya. Garkavi, Radostniy Post Esfiri v Karasubazare, **Ruskiy Yevrey** , 1881, 43

⁶⁷ . Garkavi, Radostniy Post, 1881

bize yaptıklarının izleri en yakın zamanda silinir' ⁶⁸ şeklindedir. 1884'de Garkavi Lehno'nun eserinden bilim temalarını içeren kısımlarını bastırmıştı.⁶⁹ Fakat Kırımçaklar hakkında orada verilen bilgiler bu araştırmamızın alanına girmiyordu.⁷⁰

1870–1880 yıllarında Garkavi'nin arkasından Karasubazar'daki Kırımçak cemaatini başka Yahudi bilim adamları da ziyaret eder. Onlardan birisi Efraim Deynard'dır. Deynard'ın ziyareti sonucu (1878) eski İbrani dilinde Varşova'da (*Massa Kırım*) kitabı yayınlanır. Kitap abonelik kaydıyla basılmıştır. Aboneler arasında Karasubazar'daki Kırımçaklar ile birlikte H. H. Medini de vardır.⁷¹ Deynard'ın kendisi önsözde, kitabı öncelikle kılavuz olarak yayınlamak gerektiğini yazar. Fakat Petersburg'daki Yahudiler Arasında Eğitimin Yayılması Derneği bunun yayımlanmamasını ister. Bu amaçla Firkoviç'e başvuran Deynard, Firkoviç'in kendisine söylediklerinden tatmin olmaz. Karasubazara gelip, Kırımçaklardan abone toplayarak kitabını bastırır.⁷² Medini'nin şahitliğine göre Deynard kendi araştırmasını eski Kırımçak Sinegogunda yapmıştı. R. Firkoviç'in elinin değmediği daha çok sayıda el yazması mevcuttu. Onların tercümesini Ravin ve cemaat ağasının yanında yapmıştı. Kitabın bir bölümünde '*Kırımçakların Tarihi ya da Kırım'da Eski Yahudiler*'⁷³ başlığında Kırımçaklar hakkında çok değerli bilgiler vardır. Yazarın söylediğine göre Kırımçaklar kendi dillerini '*Çağatayca*' olarak adlandırır ve onların dilleri Karay ve Tatarların konuştukları temiz Tatarca değildir. Yazar burada, filologlara yardımcı olmak için bu üç dialektin tablosunu da verir. Kırımçakların geç dönem tarihini yazarken E. Deynard, 1835'de yazılan ve Eski İbrani diline tercüme edilen dua kitabının önsözünü de kullanmıştır.⁷⁴

Deynard'ın peşinden Garkavi'nin kitabını okuyan Hvolson, Karasubazar'a gider.⁷⁵ Karasubazar'da 846'da yazılan '*Kodeks Prarokov*' kitabında Kırımçaklar hakkında '*Normal insanlardır. Dindar ve dürüstlerdir. Onların ekleme veya değiştirme gibi bir şey yapmaları mümkün değildir. Ellerinde bulunan el yazmaları cemaate aittir ve ravinler ile cemaat ağaları onu hiçbir zaman satmazlar*' demektedir.⁷⁶ '*Kodeks Prarokov*' kitabının sol taraflarında epigrafların kopyası kalmıştır. Bunun sayesinde orijinali tamamlanabildi. Kırımçakların bu kitabının Hvolson'a verilip de onu bir süreliğine Petersburg'a götürülmesine izin verilmesini nasıl açıklarız? Bundan başka Kırımçaklar, Hvolson'a bu kitabın hiçbir zaman Firkoviç'te bulunmadığına dair nasıl bir belge vermişti?⁷⁷ Bu konular bize karanlıktır.

Firkoviç, Karay gahamı S. Baboviç'e 1839 Şubat ayında bir mektup yazar. Mektupta, bu yazmaya sonradan eklemeler yapılmış ve onlar Karay cemaati döneminde

⁶⁸ . Garkavi, Radostniy Post, 34.

⁶⁹ . Garkavi, Radostniy Post, 1881

⁷⁰ . S. Ya. Baravoy, *Devid Lehno i Ego İstoriya Krimskogo Hanstva, İstoriçeskiye Zapiski*, no:10, 1941, 298

⁷¹ . E. Deynard, *Masso Kırım İstoriya Krimskih Naradov*, Varşova 1878, XXII

⁷² . Deynard, *Masso Kırım*, 1.

⁷³ . Açkinazi'nin özel arşivinde bulunan A. M. Gazov – Ginsburg'un 1966'da yaptıkları tercüme.

⁷⁴ . Deynard, *Masso Kırım*, 117-119

⁷⁵ . A. Ya. Garkavi ve D. A. Hvolson arasında, karışık ilişkiler vardı. Bunlardan birisi de Karay mezarlığının tarihi ve Firkoviç'in sahtekarlık yaptığı hakkındadır. Bu polemikler 1991'de de yayımlanmıştır. Bu polemikte kazanan taraf olmamıştır. Çünkü D. A. Hvolson'un kitabından bilgiler eski Yahudi yazmalar kütüğüne girdi. D. A. Hvolson'un ölümünden sonra Yahudi ansiklopedisinde 'ansiklopedinin redaktörü A. Ya. Garkavi'nin de yardımıyla, tenkit edilmiştir.

⁷⁶ . D. A. Hvolson, *Sbornik Yevreiskih Nadpisey*, Sanpetersburg 1884, 182.

⁷⁷ . Hvolson, *Sbornik*, 192

yazılmıştır.⁷⁸ Yazar, Deynard'ın Karasubazardaki yazmaları aldığını ve fakat tamamını geri vermediğini de söylemektedir. Hvalson'un ifadesine göre 'Massa Kırım'ın' yazarı 1298 yılına ait el yazması Talmut'u ve Karasubazar'daki Kodeks'in birkaç sayfasını, 1880'de koleksiyoncu Kaufman'a satar.⁷⁹ Firkoviç'in kataloğunda Kodeks Prarok'un 198 sayfası vardır, K. B. Starkova'da ise 191 sayfası ve kapağın yarısı vardır.⁸⁰ Bundan başka yazar Karasubazar'daki başka epigrafik eserleri de delil olarak gösterir.⁸¹ 1883'de Grets'in Yahudiler Tarihi'nin V. cildi çıkar. Burada yazar Rusya'nın güneyinde Yahudi cemaatinin oluşumunu anlatır. Yazar ayrıntılara girmeden MS. VIII. asırda Karadeniz ölü Yahudilerinin gelişimini ve tarihi olaya hazırlanışını; yani, Hazar Kağanlığı'nın Yahudiliği kabul etmesini anlatır.⁸²

Hazar Kağanlığı döneminde, Kiev tarihi hakkında İ. Berlin'in bazı çalışmaları vardır. İ. Berlin, Kiev Yahudi cemaati hakkında bilgi verirken Kırımçak efsanelerinden faydalanmıştır. Efsanede, Kırımçakların bir kısmı Kiev'den VIII. asırda Kırım'a gelmişlerdir. Bu efsane dua kitabında da mevcuttur.⁸³

Kırımçaklar hakkında bilgiler 1890'lı yıllardan sonra Kırım basınında da görülmeye başlar. 1890'larda Tavriya Bilim Arşiv Komisyon üyesi A. Y. Gidaleviç, Kırımçakların tarihi ile ilgilenir. 1891'de tıp doktora tezi 'Simferopol Şehrinin Tıp Topografi Tasviri'nde' Kırımçak tarihine ait değişik bilgiler verilir. Burada; Kırımçakların uğraşları, erken evlilik sebepleri, ölüm oranının yüksekliği hakkında bilgiler de vardır.⁸⁴

1890'da Brokgauz ve Yefron'un ansiklopedisinin Karasubazar, Karaimler ve Kırım hakkındaki kısımlarında Kırımçaklar hakkında dolaylı bilgi vardır.⁸⁵ Bu eserde bahsedilen ve Garkavi'ye ait olan Karaimler makalesinde, Kırımçakların Kırım'a gelişi ile ilgili olarak yeni bir görüş ortaya atılır. Bu görüş göre, Kırımçaklar Kırım'a Moğol istilasıyla veya onlardan sonra gelmişlerdir. Yani Garkavi, 1866'da karşı çıktığı sonuçları burada kendi görüşü olarak ileri sürmektedir.

Kırımçak ve onların dilleri hakkında V. V. Radloff bazı bilgiler vermektedir.⁸⁶ 1898'de Kırım gazetesinde çıkan Kırımçaklar hakkındaki yazısı, Tavriçanın⁸⁷ takma adıdır.⁸⁸ Yazı, Lakub'un eserlerinin muhtevassından oluşur. Kırımçakların eğitimsiz oluşlarına, cahilliklerine karşı görüş belirtmektedir. Herhalde bu yazı Kırım yöneticilerine hitaben yazılmıştır.

1901'de Eski Kırım Yahudi cemaati, Yahudi sinagogunun yeniden inşa edilmesi için karar almıştır. Bu sinagog Grek (Urum: 1780 muhaceratında boşalan alanda) yerleşim merkezinde, Kemal – Ata tepesinde idi.⁸⁹ 1902'de Voshot dergisinin ekinde Simferopol ravini Perelman'ın Kırımçaklar, Kırımçak adı ve soyadları ile Karasubazar Kırımçağı olan

⁷⁸ . Hvolson, **Sbornik**, 188

⁷⁹ . Hvolson, **Sbornik**, 219 – 220, 496.

⁸⁰ . İ. G. Farfel, **Drevnaya Yevreiskaya Sinagoga Naydannaya v Gorode Feodosii**, Feodosya 1918, 226; K. B. Starkova, Rukopisi Kollektii, şekil 38

⁸¹ . Hvolson, **Sbornik**, 191-214, 428-430, 448-450, 487-490, 496-502.

⁸² . G. Grets, **İstoriya Yevreyev**, Sanpetersburg 1883, 148.

⁸³ . İ. Berhin, **Drevneyşiye İzvestiya o Yevreyah v Kieve**, Vashod 1888, 184.

⁸⁴ . A. Ya. Gidaleviç, **Mediko-Topografiçeskoye Opisanıye Goroda Simferopolya**, Simferopol 1891, 166

⁸⁵ . Rusya'nın ihtilal öncesi kılavuz kitabı olup üniversal bir yapısı vardır.

⁸⁶ . V. V. Radloff, **Obraztsı Narodov Literaturı Severnih Turkskih Plemen**, Sanpetersburg 1896, XI-XVI.

⁸⁷ . Tavriçanın, **O Kırımçakah Vooşe i Karasubazarskih v Çastnosti**, No: 9 – 11 Yanvarya, Kırım 1898.

⁸⁸ . İ. V. Açkinazi'ye göre bu takma ad altında Gidaleviç yazmıştır. Bkz., **Kırımçaki**, 19.

⁸⁹ . A. İ. Markeviç, Suvarov v Novorossiskom Kraye, **ZOOİD**, XXIII, 1901, 35-63.

M. Peysah'tan alınan el yazması hakkında bir makalesi yayınlanır.⁹⁰ Yazara göre, bu eserde XVIII. asra ait, en erken 1703, en yenisi 1717 tarihli, birkaç adet evlilik anlaşması (şettar) ve Karasubazar cemaatinin dini mahkeme yazıları vardı.⁹¹ Başka bir makalede de Ravin Perelman, Kırımçak adet ve geleneklerini yasakladığı için cemaatinin dağılmasına sebep olduğu bildirilir.⁹²

1910-1920'li yıllarda Yahudiler eğitim alanında aktif olurlar. 1906'da Yahudi ve Yahudiler hakkında doğru bilgi verme cemiyeti,⁹³ 1907'de *Yahudi Biliminin Basım Cemiyeti*,⁹⁴ 1908'de *Yahudi Etnografik Cemiyeti* kurulur.⁹⁵ Bütün bu cemiyetler Yahudiler hakkında bilimsel faaliyetler ve kılavuz kitaplar yayınlanmasına ve yayınların artmasına sebep olmuştur.

1910'da P. P. Semonov – Tien-Şan redaksiyonu altında '*Rusya'nın tam coğrafik tasviri*' adında yeni bir eser yayınlar. Burada Novorossisk ve Kırım anlatılmaktadır. Onların arasında Kırımçaklar hakkında bilgiler de vardır. Burada yazar Kırımçakları ve Karayları iki ayrı ve gizli Yahudi etnik grup olarak gösterir. Burada onların diğer Yahudilerden farklı özellikler taşıdığı vurgulanır. Hâlbuki iki cemaat taraftarları da, daha sonraları, aynı soydan geldiklerini iddia edeceklerdir.

1911'de Kırımçak materyalleri Yahudi ansiklopedisinde yer alır ve makale yayımlanır.⁹⁶ İ. Z. Berlin bu bilgileri Lerner'den almıştır. Feodosya müze müdürü L.P. Kolli ortaçağa ait Kaffa (Kefe) şehrinin evrakları arasında Musevi cemiyetine ait mektupları yayınlar. Bu mektuplar '*Yevreyskaya Starina*' dergisinin ilgisini çeker. Aynı sene bu dergide G.A. Hoker'ın '*Yevreyi v Genuezkoy Kafe v 1455*' makalesi yayımlanır.⁹⁷ Hoker, Kolli'nin yayımlanmış olduğu makalesindeki mektubu bazı eklemelerle tekrar yayımlar.

1912'de '*Yahudi Tarihi Etnografik derneği*' V.G. Ginsburg'un maddi yardımıyla Yahudi folklor ürünlerini toplamak için etnografik bir gezi düzenler.⁹⁸ Onların arasında Doktor S. A. Vaysenberg de vardı. Cemiyetin yardımıyla bu antropolog, '*Yahudi eserleri çok ve çeşitli, iki küçük Yahudi grubu olan ve menşei Hazar döneminden kalan Karaylar ve Kırımçaklar'ın anayurdu Kırım'ı*' ziyaret eder.⁹⁹ Burada Kırımçakların antropolojik tahlilini yapar ve bu tahlilleri 1913'de Yahudi tarihi etnografi derneğinin desteğiyle yayınlar.¹⁰⁰ Makalesinde 50 Kırımçak üzerinde tahlil yaptığını yazmaktadır. Vaysenberg'in

⁹⁰ . F. A. Perelman, *Po Pavodu Adnoy Kırımçakskoy Rukopisi*, Voshod 1902, 42

⁹¹ . Perelman, *Kırımçakskoy Rukopisi*, 42-43.

⁹² . A. Kappa, Sredi Kırımçakov, *Knjki Jurnal 'Voshod'*, Avgust 1904, 207-214.

⁹³ . *Yevreyski Ansiklopediya*, XVI, 924.

⁹⁴ . *Yevreyski Ansiklopediya*, XVI, 922

⁹⁵ . *Yevreyski Ansiklopediya* VII, 441.

⁹⁶ . *Yevriiskiy Ensiklopedia*, IX, 1911, 887 – 888

⁹⁷ . G. A. Hoker, *Yevrey v Genuezkoy Kafa 1455 G.*, *Yevreiskaya Starina*, Yanvar-Mart, 1912, 66-69.

⁹⁸ . Hoker, *Yevrey v Genuezkoy 1912*.

⁹⁹ . S. A. Vaysenberg, *Yevrey v Turkestane*, *Yevreiskaya Starina*, Oktyabr-Dekabr 1912, 392.

¹⁰⁰ . Vaysenberg, *İstoriçeskiya Gnezda*, II, 42.

Kırımçak ve Karay antropoloji ve onomastika ile ilgili makalelerinde aynı sonuçları yazar.¹⁰¹ Profesyonel bir şekilde Kırımçakların ve Karayların etnografik araştırmasını yapan ilk insan Vaysenberg olmuştur.

Vaysenberg'in de içinde bulunduğu gezi sonucu makaleler 1913'te yayımlanır. İlki olan '*İstoriçeskiye Gnezda Kafkaza i Kırma*' adlı makalede yazar, Kırımçakların çağdaş durumunu anlatır.¹⁰² Vaysenberg makalesinde, Lakub'tan sonra Kırımçak cemiyetinde ve Kırımçakların dünya görüşünde olan değişiklikleri, H. H. Medini gittikten sonra Kırımçakların arasında dini eğitimin kötüleştiğini, Simferopol'de '*Fakir Kırımçaklara Yardım Derneği*'nin açıldığını, İsaak Samuiloviç Kaya'nın eğitim alanında ve Kırımçakların arasında kültür seviyelerini yükseltmesi ve aynı zamanda eski gelenekleri koruma faaliyetinden bahseder ve Karay - Kırımçak ilişkilerini anlatır.¹⁰³ Makale yazarı Karayların ve Kırımçakların Hazarlarla akraba olduğu sonuca ulaşır; ancak ona göre Kırımçaklar ortaçağ ve yeni devirde Avrupa'da bulunan kardeşleriyle karışma uğramışlardır.¹⁰⁴

Kırımçakların ve Karayların Kırım'da ne zamandan itibaren yaşadıkları polemiği '*Kırımkiy Vestnik*' adlı derginin sayfalarında yer alır.¹⁰⁵ Polemiğin sebebi, arkeolog R. H. Leper'in A. Y. Gidaleviç ile birlikte Mangup ve Tabana-dere Yahudi mezarlığında yaptıkları araştırmanın sonuçlarının yayınlanmasıdır.¹⁰⁶ Sivastopol Karay Gazzanı Levi onların ulaştığı sonuca karşı çıkmıştır.¹⁰⁷ Daha sonra bu polemiğe bilim ve kültürden uzak olan insanlar da katılmışlardır.¹⁰⁸ Bütün bu yazılar o dönemlerde Karay ve Kırımçakların arasındaki ilişkilerin bozulmasına da sebep olur.

Özellikler	Karaylar	Kırımçaklar	Yahudiler
Boy	1647	1634	1651
Kol Boyu	1682	1704	1701
Baş çevresi	553	543	550
Baş boyu	185	182	183
Yüz boyu	124	123	119
Yüz genişliği	141	139	138
Burun boyu	57	55	54
Burun genişliği	31	32	31
Burun alt genişliği	34	35	34
Baş alameti	84,3	82,4	82,5
Yüz alameti	87,9	88,5	86,2
Burun alameti	59,6	63,6	63,0
Dolihotsefalov %	2	4	1
Hiperbrahitsefalov %	46	24	19
Burun Sometiçeski %	20	10	10
Renk esmerliği %	70	64	58
Renk açıklığı %	2	6	10
Baş genişliği	156	150	151

¹⁰¹ . Vaysenberg, *İstoriçeskiye Gnezda* 1913.

¹⁰² . S. A. Vaysenberg, *İstoriçeskiye Gnezda Kafkaza i Kırma*, **Yevreiskaya Starina**, I, 1913, 51-69.

¹⁰³ . Vaysenberg, *İstoriçeskiye Gnezda*, 68-69.

¹⁰⁴ . Vaysenberg, *İstoriçeskiye Gnezda*, 69.

¹⁰⁵ . T. S. Levi'nin kitabında polemik ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

¹⁰⁶ . **Kırımkiy Vestnik**, Simferopol 1912, No: 276.

¹⁰⁷ . **Kırımkiy Vestnik**, Simferopol 1912, 278.

¹⁰⁸ . **Kırımkiy Vestnik**, Simferopol 1912, No. 283, 290, 300, 305, 319, 333; 1913, No. 18.

Mangup'ta yapılan arkeolojik kazıların sonuçları 'Yevreyskaya Starina' dergisinin redaktörü S.M. Dubnov'a verilmişti.¹⁰⁹ Derginin sayfalarında ilk defa, Kırım Musevileri ile ilgili bir bilimsel çalışma yayınlanmıştı.¹¹⁰ Yazar, yazılı belgelere dayanarak buradaki Musevi Kolonisini, genellikle Regesti ve Natpisi'yi kaynak olarak göstererek anlatmıştır.¹¹¹ Bu kaynakların tahlilini yaparken tarihi bir paradoksla karşılaşırız. Bir taraftan yazılı kaynaklar, Yahudilerin Tavrida'da 2000 yıldır yaşadığını söylerken, diğer taraftan da epigrafik deliller ise sadece eski ve yeniçağa aittir. Ortaçağda ise Bizans döneminden Tatar dönemine kadar, münakaşa edilemeyecek bir tarihi belge yoktur.¹¹² Leper ve Gidaleviç'in Mangup'ta yapmış oldukları araştırmalar sonucunda ortaya çıkan epigrafik materyalleri karşılaştıran Dubnov bir sonuca ulaşamamıştır. Onun için Dubnov, Ortaçağda Kırım'a gelen değişik Yahudi gruplardan Kırımçakların oluştuğunu söylerken bu problemi arkeolog bilim adamlarına bırakır.¹¹³ Makalede Mangup Yahudi mezarlığından 50 mezar yazısı da verilmiştir.

Aynı sene içerisinde 'Yevreyskaya Starina' dergisi, Mangup'ta araştırma yapan Gidaleviç'e yazılarını yayınlama hakkını verir.¹¹⁴ Yazar, Kermentepe'deki inlerin Yahudi mezarı olduğunu söyleyerek yanılğı içine düşmüştür. Bu hipotez 3 eski Yahudi yazmasının okunmasından kaynaklanmaktadır. Yazıların birisi yazarın düşüncesine göre 'Bahşi' olarak tercüme edilmiştir. Ki bu da Yahudilere ait değil Karaylara mahsus bir soyadır.¹¹⁵ Yazar Kasabuzar'da bir Tevrat kabı bulur. Bu kap 1547 – 1548 yıllarında Moisey Kokoz tarafından verilmiştir.¹¹⁶ Yazar XV. asırda Rusya ile Kırım arasındaki diplomatik yazışmaları ve ilişkileri sağlayan Hoze Kokoz ile bu kişiyi aynı soya bağlar.

Y.S. Kaya da 'Yevreyskaya Starina' dergisinde 1597 ve 1742 senelerine ait Kırım Hanlığının Kırımçaklara verdiği iki yaftanın tercümesini, 1914'de yayımlar. Bu 'Yevreyskaya Starina' dergisi 1914'de Karay âdetlerine anti görüş bir yazı yayımlar. Aynı sene içerisinde Kaya'nın bir makalesi¹¹⁷ yayımlanır. Kaya'ya göre Kırımçakların geri kalış ve cahil oluşlarının sebebi Kırım Tatarlarıdır. Kaya'nın Kırımçakların etnografi ve menşeleri hakkındaki görüşleri ilginçtir. Fakat bu görüş Yahudi maarifinin geleneksel görüşlerinden farklı değildir. Onun düşüncesine göre Yahudi Kırımçaklar Kırım'ın yerli halkıdır ve Tatarlardan çok önce gelip yerleşmişlerdir.¹¹⁸ Ama bunun yanında, din hariç bütün hayat biçimleri Tatarların etkisinde kalmıştır. Aynı görüş yazarın başka çalışmalarında da vardır. İşte bizi düşündüren de burasıdır. Neden Kırımçaklar ve Karaylar Kırım Tatarlarının etkisinde kalsınlar? Bu topluluklar zaten aynı illetin birer parçası değil mi?

Kaya'nın "Kırımçaki" adlı etnografik denemesi, Kırımçak tarihi meselesinde önemli olarak görülmüştür. Kaya'nın kendi gözlemleri altında yapılan bu araştırma

¹⁰⁹ . S. Dubnov, İstoriçeskaya Tayna Kıyma, **Yevreyskaya Starina**, I, 1914, 11.

¹¹⁰ . Dubnov, İstoriçeskaya Tayna, 1-20

¹¹¹ . Bkz: Regesti N Nadpisi, **Svod Materialov** III, 1913.

¹¹² . Dubnov, İstoriçeskaya Tayna, 9

¹¹³ . Dubnov, İstoriçeskaya Tayna, 16

¹¹⁴ . A. Ya. Gideleyeviç, Peşerniy Gorod Tepe Kerman i Ego Drevneyevreyskoy Kladbişe, **Yevreyskiy Starina**, II, 1914, 198-205

¹¹⁵ . Gideleyeviç, Peşerniy Gorod, 203-204

¹¹⁶ . A. Ya. Gideleyeviç, Futlar Dlya Tori Tik iz Sinagogu Kırımçakskoy Obşini v Karasubazare, **İzvestiya Tavriçeskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii**, no: 53, 1916, 153-157.

¹¹⁷ İ. S. Kaya, Narodnoye Obrazavaniye u Kırımçakov, 'Vestnik Yevreiskogo Prosveşeniya, Mart, no:29, 1914, 76 –79'

¹¹⁸ . Kaya, Narodnoye Obrazavaniye, 76.

literatürde daha önce yayınlanmamış Kırımçakların gelenek ve göreneklere, uğraşları, giyim kuşamı ile dini hayatları anlatılmıştır.¹¹⁹ Kırım şehirlerinde yaşayan Kırımçakların sayısı da bu makalede vardır. Bu bilgiler herhalde Kaya'nın teşviki ile yapılan Kırımçak nüfus sayımından alınmıştır.¹²⁰ Onun çalışmasında Kırımçak ve Yahudilerin farklı olduğu düşünülmüştür. O Kırım'da kullanılan 'Yahudi' kelimesini Polonya ve Litvanyadan gelen Yahudiler için kullanmıştır. Kırımçaklar ise Kırım'ın yerli halkıdır.¹²¹ Kaya, makalesinin sonunda Kırımçak anıtları hakkında bilgi verir. Burada Firkoviç'in 'Avne Zikaron' kitabının 15 – 18. sayfalarının tercümesini kendisi yapar. Burada Firkoviç'in Karasubazar çalışması hakkında bilgi de vardır. Makalede sonuç, geleneksel Yahudi anlayışıyla biter: 'Kırımçakların eserleri ile Karaylar Rusya sınırlarında diğer Yahudilere göre daha fazla hak kazanmışlardır.

Bilindiği gibi, Rusya'da yaşayan Karaylar her hakka sahipti ancak Kırımçaklar Yahudilerle birlikte çoğu haklardan mahrum kalmışlardır.¹²² Bu makale, ilk defa bir Kırımçak yazar tarafından yazılan politik nitelikli yazıdır.

Kırımçaklar hakkında bilgiler popüler literatürde ve kılavuz kitaplarında da çıkmaya başlar.¹²³

1914'te 'Kırım' adlı kılavuz kitabı çıkar. Burada çağdaş yazarlar tarafından Kırımçakların tarih, etnografi ve menşe bilgileri verilmiştir.¹²⁴ S. Şapşal'ın rapor özetinde Kırımçakların dil ve folklor meselesi de yer almıştı.¹²⁵ Yazar özellikle dilin fonetik özelliklerine değinmişti. Düşüncesine göre Kırımçaklar, Karasubazarın temiz şehir dialektinde konuşmamaktalar. Radloff ise Kırımçakların dillerinin Tatar ve Karay dillerinden farklı olarak ele alınıp incelenmesi gerektiğini söyler.¹²⁶ Deynard'ın 'Massa Kırım' eserindeki sonuç ile Radloff'un kelimeler kelime kelime aynıdır.¹²⁷ Burada da politik nitelikli bir sonucun varlığı söz konusudur.

1918'de Feodosya'da İ.G. Farfel'in 'Drevnaya Yevreyskaya sinagoga, naydannaya v gorode Feodosii' (Feodosya şehrindeki eski Yahudi sinagogu) adlı kitabı, Rusça tercümesi ile çıkar.¹²⁸ Kitabın orijinal şekli eski İbrani ve İdiş dilinde olup 1912'de basılmıştı. Kitap Feodosya sinagogun 1000. yıl dönümünde basılmıştı. Kitap yazarı olarak yayımlanmıştı. Garkavi'ye göre¹²⁹ adı yazılmayan yazarların arasında – Hvolson, Firkoviç, Deynard, Kolli vs. vardı. Farfel'in özet veya geniş bir şekilde yazarlarının bazı düşüncelerini ele aldığı bu kitap, yazıldığı ve baskıdan çıktığı zaman onların çoğu artık

¹¹⁹ İ. S. Kaya, Kırımçaki, Etnografiçeskiy Oçerk, **Yevreyskaya Starina**, I, 1916, 400-404

¹²⁰ N. Korobaç, Kırımçaki, **Veçernaya Odessa**, 5 Noyabr 1990

¹²¹ Kaya, Kırımçaki, 398

¹²² Kaya, Kırımçaki, 407.

¹²³ M. V. Şevlakov, Krimskaya Aziya, **İstoriceskiy Vestnik**, İstoriko Literaturniy Jurnal, İyül, Sanpetersburg 1909, 173-174; E. P. Orlovskaya, **Kırım**, Moskova 1911.

¹²⁴ K. Yu. Bumberga, L. S. Bagina, N. S. Klepipina, V. V. Sokolova, **Kırım**, Putovoditel, Simferopol 1914, 186, 285, 301, 633.

¹²⁵ S. M. Şapşal, **Referat**, Zapiski Vostocnogo Otdeleniya İmperatorskogo Ruskogo Arheologičeskogo Obşestva, Sanpetersburg 1915, 4-5.

¹²⁶ Deynard, **Masso Kırım**, 115.

¹²⁷ Deynard eserini Radloff'dan daha önce yazmıştı.

¹²⁸ Farfel, **Drevnaya Yevreiskaya**, 1918.

¹²⁹ Farfel, **Drevnaya Yevreiskaya**, 4.

hayatta değildi. Bu çalışma akademik nitelikli olmasa bile Kırımçaklar hakkında bilgiler ve belgeler içerir.¹³⁰

İ.G. Farfel'in kitabı bir asır boyunca süregelen Karay - Yahudi polemiğinin bazı noktalarını açıklamaktadır. Firkoviç, Hvolson, Garkavi, Deynard ve başka bilim adamları düşüncelerini ortaya atarken bilimsel yönden değil de politik yönleriyle meseleyi ele almışlardır. Dolayısıyla objektif bir sonuca da ulaşamamışlardır.

Sonuç

Bu çalışmanın temel amacı; Kırımçakların menşei ve etnik durumunu açıklamaktır. İlk önce Kırımçakların Yahudilerden farklı bir kültüre sahip olduğunu kabul eden (Lakup), ancak onları etnik olarak Yahudi sayan (Garkavi ve Hvolson) tezler ortada vardı. XIX. asrın sonlarında Kırımçakların kültürlerinin Hazar kültüründen nasıl etkilendiği araştırılmaya başlanılmıştı. (Deynard, Lakup). XX. asrın başlarında 'Yahudi Tarihi Etnoğrafi Derneği'nin faaliyeti sonucunda (Vaysenberg, Dubnov) Kırımçakların atalarının Hazarlar olduğu tezi önem kazanmıştı.

Yukarıda bahsettiğimiz araştırmacılar Kırımçakların etnoğez meselesine gelince problemlerle karşılaştılar. Bu problemin temelinde terminolojik karışıklık vardı: İydey ve Yahudi (Yevrey). Ayrıca bilimsel kaynakların ve bilgilerin az olması da bir başka problemdi. Lakup, Hvolson, Vaysenberg, Dubnov, Farfel ve Kaya Kırımçakları antik devletlerde yaşayan daha sonra Kırım yarımadasına gelip burada Yahudi dinini kabul eden, Hazarları da aralarına alan Yahudilerin ahfatları saymaktaydılar. Başka bilim adamlarına göre ise (Garkavi, Deynard, Lerner) Kırımçaklar XIII. asırda Moğollarla birlikte Kırım'a gelen Yahudilerdir.

Kırımçaklar hakkında değişik bilgiler içeren, yayımlanmış ve yayımlanmamış olan çalışmalar Filonenko, 1972; Peysah, 1974; Kupovetski, 1989; Zand, 1991, Aćkinazi 1990 ve 91 deki çalışmalarıdır.¹³¹ Lakub, Lerner, Maggid, Kaya, Filonenko, Kupovetski, Zand, Aćkinazi'nin de birkaç makalesi vardı. Bunlar **Yevreiskiy Ansiklopediya, Narodu Rassiya**, vs. gibi ansiklopedilerde yayımlanan birkaç madde ile Peysah, B. Aćkinazi ve İ. Aćkinazi'ye ait birkaç popüler makaledir.

Biz yukarıda saydığımız görüşlere ihtiyatlı yaklaşmakla beraber, bir toplumu en iyi kendi içinden çıkanlar bilir görüşündeyiz. Bize göre 'Kırımçaklar, Hazar Kağanlığının bakiyeleri olup başka toplumlarla da karışmışlardır. Bu karışıma dışardan katılanlar, zaten kapalı bir toplum olan Kırımçakların farklılaşmasına sebep olmamıştır. Ayrıca Kırımçaklar Kırım'ın en eski ve köklü halkı olup, bunun dışındaki görüşler tamamıyla politik yaklaşımlardan ibarettir. Özellikle Rusların sıcak denizlere inme politikası ve Kırım'dan Türk ve Türklüğe ait ne var ise silmeye çalışması ve Kırım'ı 'Tavriya' diye adlandırarak kim ve ne oldukları belli olmayan muhayyel bir halkın yaşadığı yer ilan etmesi de bu politikanın bir parçasıdır. Bunlara ilave olarak İsrailoğulları soyundan gelen Musevilerin de Kırımçaklar üzerinden Kırım'da hak iddia etmesi de düşünülebilir. Zira bir İstanbul Yahudisi olan Medini'nin Kırımçaklar arasına din adamı olarak gelmesiyle birlikte Kırımçaklar arasında mezhepsel farklılıklar ve Karaylar ile ayrışmalar başlamıştı.

¹³⁰ . Aćkinazi, **Kırımçaki**, 8-25.

¹³¹ . Kaynaklar kısmına bakınız..

KAYNAKÇA

- A. A. Kunik, Tohtamış i Firkoviç, **Prilojeniye k 27 Tomu Zapisok İmperatorskoy Akademi Nauk**, Sanpetersburg 1876.
- A. Firkoviç - Ştern, Drevniye Yevriiskiy Kodeksi i Drugiye Pamyatniki, Nahodki, **Zapiski Odeskogo Obşestva İstorii Drevnostey**, I, 1844.
- A. H. Steven, Dela Arhiva Tavriçeskogo Gubernskogo Pravleniya Otnosyaşiesya do Roziskaniya, Apisaniya i Sahrananiya Pamyatnikov Starini v Predelah Tavriçeskoy Gubernii, **İzvestiya Tavriçeskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii**, no: XIV, 1891.
- A. Kappa, Sredi Kırımçakov, **Knjki Jurnalı ‘Voshod’**, Avgust 1904.
- A. K. Zavadskiy-Krasnapolskiy, **Kırım**, Sanpetersburg 1874.
- A. İ. Markeviç, Suvarov v Novorossiskom Kraye, **ZOOİD**, XXIII, 1901.
- A. Samuilzon, İz Simferopolya, **Rassvet, Organ Ruskiy Yevreyev**, VIII, 1860.
- A. Ya. Garkavi, **Skazaniye Yevreiskih Pisateley o Hazarah i Hazarskom Tsartsve**, Sanpetersburg 1874, III.
- A. Ya. Garkavi, **Po Vaprosu o İydeyski Drevnostyah, Naydennih Firkoviçem v Kırımı**, 1877.
- A. Ya. Garkavi, Radostniy Post Esfiri v Karasubazare, **Ruskiy Yevrey**, 1881, 43
- A. Ya. Garkavi, İşşo o Kırımçakah, **Golos**, No: 85, 1866
- A. Ya. Gideleyeviç, Peşerniy Gorod Tepe Kerman i Ego Drevneyevreyskoy Kladbışe, **Yevreiskiy Starina**, II, 1914
- A. Ya. Gideleyeviç, **Mediko-Topografiçeskoye Opisaniye Goroda Simferopolya**, Simferopol 1891.
- A. Ya. Gideleyeviç, Futlar Dlya Torı Tik iz Sinagogu Kırımçakskoy Obşini v Karasubazare, **İzvestiya Tavriçeskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii**, no: 53, 1916.
- B. M. Açkinazi, İmene Kırımçakov, Tezisi Dokladov Nauçnoy Konferans, **Problemi İstorii Kırımı**, Simferopol 1991.
- Balşaya Sovetskaya Ansiklopediya**, XIII, Moskova 1973. (BSA)
- D. A. Hvolson, **Sbornik Yevreiskih Nadpisey**, Sanpetersburg 1884.
- Danyil Aleksandroviç Hvalson, **Vosemnadsat Yevreyskih Nadgrobnih Nadpisey iz Kırımı**, Sanpetersburg 1866.
- E. Deynard, **Toledot Abenreşev**, Varşova 1875.
- E. Deynard, **Masso Kırım İstoriya Kırımskih Naradov**, Varşova 1878, XXII
- E. P. Orlovskaya, **Kırım**, Moskova 1911.
- Erdoğan Altinkaynak, **Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karaylar**, Hearlem 2006.
- F. A. Perelman, **Po Pavodu Adnoy Kırımçakskoy Rukopisi**, Voshod 1902.
- G. A. Hoker, Yevrey v Genuzeskoy Kafa 1455 G., **Yevreiskaya Starina**, Yanvar-Mart, 1912.
- G. Grets, **İstoriya Yevreyev**, Sanpetersburg 1883.
- İ. Berhin, **Drevneysiye İzvestiya o Yevreyah v Kieve**, Vashod 1888.

- İ. G. Farfel, **Drevnaya Yevreiskaya Sinagoga Naydannaya v Gorode Feodosii**, Feodosya 1918.
- İ. Gurland, *Kratkoye Opisaniye Matematicheskikh, Astronomicheskikh i Astrologicheskikh Yevreyskikh Rukopisey iz Koleksiy Firkoviçey Hranyaşeyssa v İmparatorskoy Lubliçnoy Biblioteke v Sanpetersburge*, **Trudi Vostoçnogo Otdeleniya İmparatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obşestva**, XIV, Sanpetersburg 1869.
- İ. S. Kaya, *Narodnoye Obrazvaniye u Kırımçakov*, **‘Vestnik Yevreiskogo Prosveteniya**, Mart, no:29, 1914.
- İ. S. Kaya, Kırımçaki, *Etnografiçeskiy Oçerk*, **Yevreyskaya Starina**, I, 1916.
- İ. Şmakov, *Obşina Turetskiy Yevreyev v Kırımı*, **Deyn**, No:14, Odessa 1869.
- Kırımskiy Vestnik**, Simferopol 1912, No. 276, 278, 283, 290, 300, 305, 319, 333; 1913, No. 18.
- Korpus Bosporskıh Nadpisey**, 1965.
- K. Yu. Bumberga, L. S. Bagina, N. S. Klepina, V. V. Sokolova, **Kırım**, Putovoditel, Simferopol 1914.
- M. İ. Miş, **Rukovodstvo k Ruskim Zakonom o Yevreyah**, Sanpetersburg 1892.
- M. S. Kupovetskiy, *Dinamika Çislenosti i Rasseleniya Karaimov i Kırımçakov Za Posledniye 200 Let*, **Ceografiya i Kulturov Etnografiçeskiy Grup Tatar v SSSR**, Moskova 1983.
- M. Sosnogorova, **Putevoditel po Kırımı Dla Puteşestvennikov**, Odessa 1871.
- M. V. Şevlakov, *Krımskaya Aziya*, **İstoriçeskiy Vestnik**, İstoriiko Literaturniy Jurnal, İyül, Sanpetersburg 1909.
- N. Korobaç, Kırımçaki, **Veçernaya Odessa**, 5 Noyabr 1990
- P. Dinker, *Neskolka Slov o Kolleksiy Drevnih Rukopisey G.G. Firkoviçey*, **Deyn** No: 8, 1870
- Pametnaya Kniga Tavriçeskiy Gubernii**, Simferopol 1867.
- Petr Moseyeviç Lakub, Kırımçaki, **Rassvet Organ Ruskiy Yevreyev**, 1860.
- Petr Moseyeviç Lakub, *Yevrey-Kırımçaki Etnografiçeskiy Oçerk*, **Knijkiy Jurnal**, Vashod 1891.
- Petr Moseyeviç Lakub, *Vinutrenniy i Obşestvenniy Bit Kırımçakov*, **Golos** 42, 11 Fevral 1866
- Polniy Svod Zakonov Rossiskoy İmperii**, 1861, No: 34818
- Regesti N Nadpisi, **Svod Materialov Dilya İstorii Yevreyev v Rossii**, I, Sanpetersburg 1899; III, 1913,
- S. A. Vaysenberg, *Yevrey v Turkistane*, **Yevreiskaya Starina**, Oktyabr-Dekabr 1912.
- S. A. Vaysenberg, *İstoriçeskiya Gnezda Kafkaza i Kırımı*, **Yevreiskaya Starina**, I, 1913.
- S. Dubnov, *İstoriçeskaya Tayna Kırımı*, **Yevreyskaya Starina**, I, 1914.
- S. M. Şapşal, **Referat**, *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmparatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obşestva*, Sanpetersburg 1915
- S. Ya. Borovoy, *Devid Lehno i Ego İstoriya Kırımskogo Hanstva*, **İstoriçeskiye Zapiski**, no:X, 1941.
- S. Ya. Baravoy, *Devid Lehno i Ego İstoriya Kırımskogo Hanstva*, **İstoriçeskiye Zapiski**, no:X, 1941.
- Tavriçanin, **O Kırımçakah Vooşe i Karasubazarskih v Çastnosti**, No: 9–11 Yanvary, Kırım 1898.

V. O. Levanda, Polnımi Hronopolıgeskiy Sbornik Zakanov i Polejeniy, **Kasayüşihısy Yevreyev ot 1649-1873 G.G.**, Sanpetersburg 1874.

V. V. Radloff, **Obraztsı Narodov Literaturı Severnih Turskih Plemen**, Sanpetersburg 1896, XI-XVI.

Yevreyski Ansiklopediya, 1911, VII, IX, XIII , XVI,

Y. D. Kokizov, **Çufutkale'den 44 Mezar Taşı ve Anıtlarda Eski Takvim ile 32 Yazı**, Sanpetersburg 1910.